

Te is, fiam, Baltazár?

Lakoma és történelem

A *Dániel könyvében* szerepel Baltazár király lakomája (Dán 5), amelyben egy titokzatos kéz ír a falra titokzatos szavakat. Mélán népszerű ez a részlet évszázadok óta, hiszen a történet drámaisága, színessége megmozgatja az ember fantáziáját: számos festmény örökíti meg a csodát, így például Rembrandt munkája, de látható a jelenet a pannonhalmi refektórium falán is. A történetnek már a bevezetésében érezzük, hogy valami féktelenről van szó, mert ezer vendég van jelen – ez egyben mesészerűvé is teszi az elbeszélést. Még feltűnőbb, hogy ott isznak a király „feleségei és mellékefeleségei”¹ is (ez a SZIT kissé prúd fogalmazása; a Vulgatában² *concubinae*, s a RUF³ is őszintén *ágyasainak* nevezi őket) – pedig abban a korban nőknek nem volt szokás részt venni a lakomákon, ahogy a muszlimok körében ma sem.

Ám tisztáznunk kell: melyik korról beszélünk? A *Dániel könyve* valószínűleg Kr. e. 165-ben keletkezett,⁴ már javában a hellenisztikus korban. Az Ószövetségnek időrendben ez az utolsó-előtti könyve (csak a *Makkabeusok* későbbi ennél). Nem történeti, hanem irodalmi mű, ebben a minőségében a korábbi *Jónáshoz* (Kr. e. 400 körül) és *Eszterhez* (Kr. e. 300 körül) hasonlítható. Ekkor, a hellenisztikus korban már jelen lehettek a nők a társasági alkalmakon, nem voltak hárembe zárva, gondoljunk a Salome-történetre. A *Dániel* szerzője azonban elbeszélését évszázadokkal

1 A forrásmegjelölés nélküli bibliai idézetek forrása a SZIT: Biblia, Szent István Társulat, Budapest, 2006/2013. – A szöveget olykor témám igényei szerint rövidítve idézem.

2 Biblia Sacra iuxta vulgatum versionem, 4. kiad. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1994.

3 Biblia, Revideált új fordítás. Magyar Bibliatársulat, Kálvin Kiadó, Budapest, 2014.

4 Seow, C. L.– Daniel, Westminster John Knox Press, Louisville, 2003.

korábbra, a 6. századba helyezi, amikor a zsidók még fogságban voltak Babilonban.

Baltazár valójában nem volt király, bár létezett ilyen nevű babilóniai államférfi. Eredeti neve akkád nyelven *Bêl-šarru-ušur*, 'Bél-királyt-óvja', a Biblia szövegében *Bêlša'car*, a magyar fordításokban Bélsaccar, Belsazar, Baltazar (Káldinál:⁵ Bóldisár). Nevében benne van Bél, a mezopotámiai főisten (héberül Baál). Babilon királyhelyettese volt, amikor a perzsák elfoglalták a várost. Szerzőnk tehát királyt csinál belőle, de úgy látszik, tudja, hogy Baltazar csak második ember, ő ugyanis a helyes megfejtőnek azt ígéri, hogy „harmadikként uralkodhat” országában. Az is téves, hogy (a valóságos) Baltazar a fia lett volna Nebukadnezárnak – Dániel ezt mondja korholó beszédében –, ám ezt magyarázhatjuk az „atyád” szó kiterjesztett használatával: ősed, dinasztikus elődöd.

Látjuk tehát, hogy a könyv nem törekszik történelmi hitelességre (vagy nem is tud többet erről).⁶ A lakoma során Baltazar, már ittasan, előhozhatja a zsidók Templomából elhurcolt edényeket, abból isznak mindnyájan, s közben dicsőítik bálványaikat. Ekkor jelenik meg a kéz – a lámpához közel, ahol jól lehet látni –, és egy rövid szöveget ír a falra. A király érthetően megjegyzi, el se tudja olvasni, lévén analfabéta. Ez természetes: akkoriban – akár a Kr. e. 2., akár a 6. századra gondolunk – csak a hivatásos írástudók tudtak írni-olvasni. A királynak ez nem volt feladata, megvolt hozzá a személyzet. Hívatja is őket, de – és ez igen furcsa – azok ki se tudják olvasni, holott a felirat közismert betűkből áll.

A hírre besiet a királyné. Vajon ő eddig miért nem volt jelen? Némely fordítások „anyakirálynénak” fordítják, hogy ezt az elentmondást feloldják. Javaslatára előhívják Dánielt, akiről a nő tudja, milyen okos, de a királyt – vagyis inkább az olvasót – erről fel kell világosítani. Amikor Dániel bejön, a király megkérdezi: „Te vagy az a Dániel, az a júdeai fogoly, akit atyám, a király Júdából hozott ide?” Eléggé átlátszó dramaturgiai fogás, hogy emlékeztessen minket e tényekre – hiszen a királynak mindezt tudnia kellett, ha Dániel csakugyan olyan nagy becsben állt éles elméje miatt.

Dániel megdorgálja a királyt, majd kiolvassa a betűket, végül pedig interpretálja, megfejtí az üzenetet: Isten leszámolt veled, megmért, és szétosztott a médeknek és perzsáknak.

Mérték és mértéktelenség

A mérték fontos ismerve a bűnnek. Számos magatartás, jellemhiba, eljárás akkor minősül bűnnek, ha túllép egy bizonyos mértéken, ha megvadult háziállat módjára kihág a normalitás karámjába.

5 Biblia, ford. Káldi György, Formika, Bécs, 1626. (Reprint kiadás, Tina, Budapest, 2014.)

6 Collins, John J.– Daniel, Hermeneia, Fortress Press, Minneapolis, 1993.

ból. Például a takarékoság normális dolog, sőt dicséretes erény, ám ha mértéket veszít, akkor már fősvénységnek számít, ami a Hét Fő Jellemhiba („a hét főbűn”, a viciumok) egyike. Ugyanígy választja el a mérték az indulatot a haragtól, az önértetet az önhittségtől. A késő középkorban Dante nem ítéli el a házasság előtti vagy házasságon kívüli, akár házasságtörő nemi kapcsolatot (ilyesmiről egyáltalán nem szól); az ő poklában csak olyan „hűsbeli” vétkesek vannak, akiknek mértéket elvető szenvedélye tragédiához, halálhoz, bukáshoz vezetett, illetve akinek nemi tevékenysége eleve kihágott a „normális” keretekből: vérfertőzés, állatokkal folytatott, illetve férfiak közötti szex (jogi szakszóval: „minősített esetek”).⁷

Hasonló a helyzet itt a *Dániel könyvében* az uralkodókkal: a szerző nem bírálja őket azért, ha hatalmukkal élve kemény kézzel, akár könyörtelenül kormányozzák birodalmukat (másképp talán nem is lehet); ám ha túllépi a mértékhatárt, ha kihágnak, akkor Isten megbünteti őket. Ezt a kihágást a SZIT „felfuvalkodásnak” nevezi (Dán 5,20; Vulgata: *elevatus est* ‘felemelkedett’; Káldi: *felemelkedett az ő szíve*; Jerusalemben: *grew swollen with pride* ‘feldagadt a gögtől’). Tartalmát a Biblia közelebbről nem definiálja – talán nem is lehet, ahogy a takarékoság/fősvénység határt sem könnyű kitapintani. Mindenesetre Isten látja, tudja, hol jön el ez a pillanat, s a Baltazár-történet esetében mi emberek is látjuk. Mert az még elfogadható, hogy Baltazár továbbra is fogságban tartja a zsidókat Babilonban – *c’est la guerre*, mondhatnánk. Elfogadható, hogy a jeruzsálemi Templom kincseit elhurcolták – a győztest megilleti a hadisarc. De az már kihágás, ha egy részeg tivornyán a szent edényekből isznak a szajháikkal együtt, miközben bálványait dicsérik. Eddig és ne tovább, mondja az Úr, és megjelenik a kéz.

Mielőtt Dániel megadná a felirat megfejtését, kihasználja a helyzetet és hosszan leckézteti a királyt apjának (felmenőjének?), Nebukadnezárnak sorsával:

A fölséges Isten királyságot és nagyságot, dicsőséget és méltóságot adott atyádnak, Nebukadnezárnak. Minden nép, nemzet és nyelv remegett és félt tőle. Megölhette, akit csak akart, életben hagyhatta, akit csak akart; felmagasztalhatta, akit csak akart, és megalázhatta, akit csak akart.

Idáig – sugallja Dániel – rendben volt minden, Nebukadnezár tette a dolgát, élt az Istentől kapott nagysággal, s ez együtt járt a pozíciójának megfelelő keménységgel. Am eljött a kihágás pontja:

Amikor azonban szíve felfuvalkodott, és lelke kevélységében óriásnak érezte magát, lezuhant királyi trónjáról, és dicsőségét elvették tőle.

7 Dante Alighieri: *La Divina Commedia*, ed. G. Fallani e S. Zennaro, Newton Compton, Roma, 2010.

8 *The Jerusalem Bible*, ed. Alexander Jones, Darton, London, 1968.

Kivetették az emberek közül, míg be nem látta, hogy a Fölséges uralkodik az emberi királyság fölött, és azt emelheti föléje, akit akar.

Érdekes módon – mint arról a könyv előző fejezete tudósít – Nebukadnezár esetén nem valamilyen visszataszító incidens, gyalázatos tett volt az, amitől Istennél betelt a pohár, hanem pusztán az önteltség, a „felfuvalkodottság”. Pillantsunk vissza az előző fejezetre:

Nebukadnezár fölment királyi palotája tetejére, amely Babelben van, és ott sétálgatott. Azt mondta: „Nemde, ez az a nagy Babel, amelyet hatalmas erőmmel építettem ki igazi királyi székhellyé, hogy hirdesse dicsőségemet?” A szó még ott volt az ajkán, amikor szózat hallatszott az égből: „Nebukadnezár király! Elveszem királyi hatalmadat.” (Dán 4,26–28)

Most, a lakoma éjszakáján nincs arra szükség, hogy Dániel felidézze Baltazárnak, konkrétan mi is történt Nebukadnezárral. Így folytatja dorgáló beszédét:

S neked, Baltazárnak, az ő fiának szintén nem alázkodott meg a szíved, noha ezeket mind jól tudtad. Sőt inkább felfuvalkodtál az ég Ura ellen, az ő házának edényei vannak előtted, és azokból ittátok a bort, te és főembereid, feleségeid és mellékfeleségeid. Dicsérted az ezüst-, arany-, réz-, vas-, fa- és kőisteneket, jóllehet azok nem látnak, nem hallanak, és semmit sem értenek. Azt az Istent ellenben, akinek kezében van az életed és egész sorsod, nem dicsőítetted.

E fejmosás után tér rá Dániel az írás megfejtésére.

A nyelv és a szöveg

A *Dániel könyve* kérdéses részei arámi nyelven vannak (2,4b–7,28; a többi héberül). Az arámi (vagy arám, arameus) a hébernek közeli rokona, úgy hasonlít rá, mint a holland a németre vagy a portugál a spanyolra. Ugyanazzal az ábécével írták mindkettőt. Az arámi nyelvet régebben nevezték kaldeus⁹ (vagy káld) nyelvnek is, és a *Chaldea* voltaképpen az asszír-babiloni világot jelentette (pl. „Babilon királya, a káld Nebukadnezár”, Ezd 5,12), majd ennek a birodalomnak a hétköznapi nyelvét, az arámit. Mivel a babiloniak nagy csillagászok voltak, a kaldeus név leginkább ’csillagjós’ jelentésben terjedt el. Dánielt „Nebukadnezár a tudósok, varázslók, kaldeusok és csillagjósok fejévé tette” (Dán 5,11).¹⁰

A babiloni fogság ideje alatt a zsidók – mint a későbbi századok során is gyakran – átvették a környezetük nyelvét, jelen esetben az arámit, amely addigra (Kr. e. 6. század) a Közel-Kelet

9 Ld. pl. Gesenius, W.: *Hebräisches und Chaldäisches Wörterbuch über das Alte Testament*. 3. kiad. Vogel, Leipzig, 1828.

10 A NIV szerint *astrologers*. – *Bible, New International Version*, 3. kiad., The International Bible Society, New York, 1983.

fő nyelve lett.¹¹ Hazájukba visszatérve már ezt használták mindennapi nyelvként, bár a műveltek a hébert is írták-olvasták, talán beszéltek is. Jézus és kortársai arámi anyanyelvűek voltak. Az Újszövetség görög szövege tartalmaz néhány arámi szót, kifejezést, persze görög betűkkel átírva. Ilyenek Jézus szavai Jairus lányához: *Talita kum!* 'Kislány, kelj föl!' (Márk 5,41); vagy utolsó szavai a kereszten: *Eloi, Eloi, lamma szabaktáni?* 'Istenem, Istenem, miért hagytál el engem?' (Márk 15,34), ami a 22. zsoldár héber kezdősorának (*Éli, Éli, lamma azaotáni*) arámi megfelelője. Ugyancsak arámiul van a Kaddis, a zsidók egyik alapvető ima-szövege.

Dániel először kiolvassa az írást, azaz kimondja a betűk által alkotott arámi szavakat. Vessük össze a felirat eredetijét és néhány fordítását.¹²

Tanach (arámi)

מְנֵה מְנֵה תֹכֵל אֲפָרְסִין = möné möné tökél ufarszín

Septuaginta (görög)

ἡνᾶμ λεκεθ ζεραφ = mané thekel phares

Vulgata (latin)

mane, thecel, fares

Káldi eredeti

Mane, Tékel, Fares.

Káldi-Neovulgáta

Mene, Tekel, Parszin.

SZIT

Mené, mené, tekél és parszin

Károli eredeti

Mene Mene Thekel Upharsin

Károli revideált

Mene, Mene, Tekel, Ufarszin!

RUF

mené mené tekél ú-parszín.

A Tanach (a héber-arámi Szentírás) az első szót kétszer adja, de ezt a Septuaginta nem követte (talán hibásnak vélték az eredetit?),¹³ és nyomában a latin sem. Káldi, feladatához híven, mindenben a latinhoz ragaszkodott. Az apróbb átírási-fordítási különbségek elemzésétől itt eltekintünk, csak az utolsó szót vizsgáljuk meg. Az *-in* a többesszám ragja, ezt a görög és latin elhagyja. Ugyancsak elhagyják az *u-* elemet (jelentése 'és'), mely mindig a következő szóhoz tapad, s annak kezdő mássalhangzóját megváltoztatja, esetünkben *p*-ről *f*-re. A görögben és latinban tehát csak a szó alapformája (*pares/phares*) áll, a többiek válogatnak, hogy az *u-* kötőszót illetve a szókezdő mássalhangzót

11 <https://truthonlybible.com/2015/11/23/aramaic-the-bibles-third-language> (Utolsó letöltés: 2020. 10. 08.)

12 A görög és arámi idézetek forrása: <https://biblehub.com/> (Utolsó letöltés: 2020. 10. 08.)

13 Esztári Réka – Vér Ádám: Írás a falon. Dániel 5:25 a mezopotámiai ómenirodalom tükrében, *Axis*, 2014/2, 9–28. <http://vallastortenet.hu/index.php/Axis> (Utolsó letöltés: 2020. 10. 08.)

hogyan kezeljék. Egyedül a SZIT tartja szükségesnek az *u-* elem lefordítását, igen helyesen, hiszen az 'és' nem tartozik a rejtvényhez, nem metanyelvi, hanem rendes nyelvi okokból van ott, mint a latin prepozíciókat felsoroló iskolai versikében: „*penes, pone, post* és *praeter*”.

Az arámi szövegben a sémi írásszokásnak megfelelően csak a mássalhangzók vannak jelölve, tehát a felirat voltaképpen ez: MN' MN' TKL WPRSYN. Az utolsó szóban a PRS gyök kétértelmű, két különböző szó egybeesése: 'felosztani' és 'perzsa'. Ezen felül a három szó három súlymértéket (és ezáltal pénzmértéket) is jelenthet, méghozzá csökkenő értéksorrendben. Az első a *mina*; a második a *sékel* (a héber *š* arámi megfelelője *t*), amely a *mina* 1/60-ad része; a harmadik, a *paras* pedig ennek fele ('felosztása'). A kiolvasott három szó tehát eleve egy csökkenő értékű sorozatot sugallt a királynak, mely a nullához konvergál. A mássalhangzókat ugyanakkor igeként is lehet értelmezni (valahogy úgy, ahogy a magyar SPRNK betűsört lehet *seprőnk* főnévként és *söpörünk* igeként): *mene* = megszámlált; *tekel* = megmért; *parszin* = felosztott.

Dániel minden szóhoz egy egész mondatot kanyarít. Az általa hozzáadott értelmező elemeket szögletes zárójelbe tettem:

- [Isten] számba vette [a királyságodat, és véget vetett neki],
- megmért [a mérlegen és könnyűnek talált],
- feldarabolta [országodat, aztán a médeknek és a] perzsáknak [adta].

Hadd idézzük a megfejtést Káldi szép fordításában is:

- Mane: megszámlálta az Isten a te országodat, és bétöltötte azt.
- Tékel: megmérettetél a mérő serpenyűben, és heával találtattál.
- Fares: elosztott a te országod, és adatott a Médusoknak és Persáknak.

Természetes, hogy egy elbeszélésen belül az idézetek is az elbeszélés nyelvén szerepelnek. A *Dániel könyve* 5. fejezete a feliratot arámi írással adja meg, és arámi nyelvű megfejtést kínál hozzá. Ez azonban nem jelenti azt, hogy tényleg ez volt odaírva. A szerző esetleg áttette arámira a régi babiloni történetet, vagy már így hagyományozódott rá, és eszébe sem jutott, hogy emögött egy eredetit keressen. Egy példa: az *Ezeregyéjszakában* a varázsigé, mely a sziklaajtót kinyitja, így hangzik: „Szézám, nyílj ki!” Ez Benedek Elek fordítása,¹⁴ de hogy mit mondott az eredeti Ali Baba, azt sosem fogjuk megtudni, mert ez a mese csak franciául létezik, egy francia orientalista hallotta egy maronita keresztény mesemondótól Párizsban. Ráadásul a mese így kezdődik: „Élt Perzsiában...”, tehát az eredeti Ali Baba perzsául beszélt, nem is arabul.

14 https://mek.oszk.hu/00200/00210/html/ezer1_02.htm#9 (Utolsó letöltés: 2020. 10. 08.)

Egy másik példa: Julius Caesar utolsó szavait így szokás idézni: „Et tu, mi fili Brute?“, ám ez így semmilyen forrásban nem szerepel.¹⁵ Az egyetlen komolyabb tudósítás, Suetonius¹⁶ szerint Caesar görögül szólt: *Kai sy, teknon?*, ami annyit tesz: „Te is, fiam?” (Nem volt szokatlan, hogy művelt rómaiak görögül beszéljenek, ahogy Tolsztoj szereplői franciául.) Mégis Shakespeare a *Julius Caesar*-ban (III.1.77) latinul adja Caesar szájába: „Et tu, Brute?”

A szállóigék eredeti nyelve nem igazán fontos, ami rendben is van, hiszen a tartalom a fontos, nem a forma. Ezt jól mutatja, hogy készültek festmények *Baltazár lakomája* címmel, amelyeken a kéz – a Kr. e. 6. századi Babilonban! – latin betűket ír a falra: MANE THECEL PHARES. Ilyen Andrea Celesti (1705), vagy Ifj. Frans Francken és köre (17. század első fele) munkája, és ilyen a pannonhalmi refektórium idevágó képe is.¹⁷ Ezért inkább fordítva kell a kérdést föltennünk: miért *nem* fordítják le a fordítók a falra írottakat? A válasz az, hogy ők is látják a felirat metanyelvi jellegét, azaz hogy magát a nyelvet hozza játékba, hogy itt a forma – mint egy szócicben – ugyanolyan fontos, mint a tartalom, sőt az igazi tartalom éppen a szavak tiszta-mássalhangzós írásmódjából, kétértelműségéből, főnévi és igei értelmezhetőségéből bomlik ki.

Ha viszont a falon tényleg ez állt, akkor hogyhogy az összegyűlt bölcs káldeusok még csak ki se tudták olvasni? Az arámi ábécét nyilván ismerték! Erre az ellentmondásra kínál feloldást Esztári Réka és Vér Ádám cikke, mely szerint az elbeszélés alapjául szolgáló eredeti történetmag abból az időből származik, amikor Babilóniában az akkád írást használták. Ez komplikáltabb, mint az arámi, mert logogramok vannak benne. A logogram olyan betűsor, amely – esetünkben az akkád szövegbe ékelődve – sumerül van, de olvasáskor akkádul mondjuk ki. Olyasféle ez, mint egy magyar szövegben a latin *sec* (olvasd: *másodperc*), vagy a *18h-kor* (olvasd: *18 órákor*); továbbá logogramként működnek sokak számára a mai román helységnevek: egy városnév leírva *Gherla*, kimondva: *Szamosújvár*. A logogramot heterogramnak is nevezik, minthogy más van odaírva, mint amit kiolvasunk; az idők során ilyenre vált a négybetűs istennév, a YHWH, melyet a zsidók *adonáj*-nak mondanak ki (vagy másként: amely helyett az *adonáj* szót olvassák). A 'király' szó akkádul *šarru*, amit szokás volt sumer módra LUGAL-nak írni¹⁸ (de nem mondani!).

Ha tehát a csodás kéz akkádul írt és logogramokat is használt, akkor bizony nem volt elég az „ábécét” ismerni (mely ekkor

15 Lásd T. S. Dorsch kiadását: *Julius Caesar*, The Arden Shakespeare, London, 1955.

16 Suetonius: *The Twelve Caesars*, transl. A. S. Kline, 2014. <http://uploads.worldlibrary.net/uploads/pdf/20121106193837suetoniuspdf.pdf> (Utolsó letöltés: 2020. 10. 08.)

17 Lásd jelen lapszámunkban Tóta Benedek tanulmányát, illetve a hátsó belső borítón a freskó reprodukcióját.

18 Esztári – Vér, i. m. 21.

ékírást jelentett). A történetnek nyilván van valóságmagva: egy olyan, a régmúltban gyakorinak számító nyelvi helyzet, amelyben valakik valamilyen felíratot nem tudtak se kiolvasni, se értelmezni. Ezt a *Dániel* szerzője már nem feltétlenül látta át,¹⁹ mert a logogramokról aligha lehetett tudomása.

Értelmezés és üzenet

Baltazár lakomája egy igazi *danse macabre*, hiszen a jóslat még aznap éjjel beteljesedett. Babilont lerohanták a perzsák (és testvérnépük, a médek), Baltazárt megölték, a birodalom másnapról perzsa uralom alá került. Ez történelmileg Kr. e. 539-ben történt. A zsidók babiloni fogsága ezután nem tartott sokáig, mert a perzsa hódító, Nagy Cirusz (Kyros) első dolga volt hazaengedni őket. A *Dániel* szerzője ezekre az eseményekre utal vissza, amikor történetében a zsidó vallás meggyalázásáról és az azért járó isteni megtorlásról beszél. Művét ugyanis egy kegyetlen és judaizmus-ellenes király, IV. Antiokhosz Epiphanész uralkodása (Kr. e. 175–164) alatt írta. Ez az Antiokhosz, Szíria királya ugyanúgy szentségtelenítette meg a jeruzsálemi Templomot, mint a történetbeli Baltazár a Templom edényeit. Dániel üzenete szerint ugyanúgy meg is fog bűnhődni érte. A könyv nem tud Antiokhosz 164-ben bekövetkezett haláláról, ezért szokás 165-re datálni:²⁰ és lám, a könyv megírása után egy évvel a gonosz király meg is halt, méghozzá elborult elmével, amit kortársai a szentségtörő tettei miatt rá mért büntetésnek tekintettek. (Rémuralma miatt tört ki – röviddel halála után – a Makkabeusok felkelése.)

A *Dániel könyvének* 5. fejezete három dolgot sző egybe, mert három célt szolgál. Az egyik cél a hagyomány őrzése, a zsidó múlt dicső pillanatainak felidézése, beleértve az írásfejtés ősi eljárását, egy olyan helyzetben, amikor a zsidó államiság, kultúra, önrendelkezés reménye végképp szertefoszlani látszik. A második a napi politikai cél: az olvasót felrázni a zsarnok Antiokhosz király ellen, megmutatni, hogy aki a zsidó vallást, a Templomot meggyalázza, az rövid úton ráfizet. A harmadik cél a mindmáig érvényes erkölcsi figyelmeztetés: emeljük föl szívünket, igen – de ne túl magasra, hiszen ahogy Bábel tornyát se szabad egy bizonyos magasságnál följebb építeni, úgy a szívet se szabad egy bizonyos mértéken túl fölemelni (*elevare*), mert az már felfuvalkodottságnak számít. Erre figyelmeztetett Babilonban a csodás kéz, és erre figyelmeztet a Baltazár-történet – már nem a falra, hanem a Szentírás lapjaira írva.

19 Ennek nem mond ellent, hogy – mint Fröhlich Ida rámutat – a Dániel arámi részei régi, mezopotámiai eredetű történetek. Ld. Fröhlich Ida: Dániel könyvéről – Egy új kommentár kapcsán, *Axis*, 2014/2.

20 Rowley, H. H.: Introduction to the Old Testament, in idem (ed.): *A Companion to the Bible*, 2nd ed. Clark, Edinburgh, 1963, 63.